

Civil Liability of the Bank Regarding Safe Deposit Boxes: A Case Study of the Robbery at the National Bank Dānīshgāh Branch

Ja'far Zanganī Shahrakī¹ , Sayyid Muṣṭafā Mīlānī²

1. Assistant Professor, Department of Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.zanganeh@razavi.ac.ir
2. Corresponding Author, PhD Student in Private Law, Faculty of Law and Political Science, Tehran University, Tehran, Iran. Email: seyedmilani12@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 16 October 2022
Received in revised form 19 December 2022
Accepted 1 August 2023
Available online 14 August 2023

Keywords:

Civil Liability of Bank,
Trust Fund, Non-Liability
Clause, Gross failure.

ABSTRACT

The provision of safe deposit boxes is one of the services that banks offer to their customers. The bank's civil liability for any damage to customers' assets stored in these safes, along with the extent of this liability, has gained significant attention following the robbery incident at the Melli Bank safe deposit box facility on May 24, 2022, in Tehran. This liability can be examined from various perspectives. Firstly, Article 35 of the Banking and Monetary Law of the Country generally holds banks liable for damages arising from banking operations. Secondly, the legal nature of these funds (deposits) is a subject of dispute, and the acceptance of any viewpoint affects the extent of liability. Thirdly, the condition of non-liability (Article 7 of the National Bank's Leasing Funds Regulations) is the basis on which the contract has been signed by the customers. This article employs a descriptive-analytical approach to assess Bank Melli's responsibility towards the victims of the robbery incident. The findings reveal that Bank Melli bears legal responsibility for this event, and the non-liability clause outlined in the Fund's bylaws (regulation or provision) cannot be invoked due to the bank's gross failure.

Cite this article: Zanganī Shahrakī, J.; Mīlānī, S., M. (2024). Civil Liability of the Bank Regarding Safe Deposit Boxes: A Case Study of the Robbery at the National Bank Dānīshgāh Branch. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 16 (30), 89-111.
<https://doi.org/10.30513/cjd.2023.4827.1812>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

مسئولیت مدنی بانک در مورد صندوق امانات

مطالعه موردی: سرقت از بانک ملی شعبه دانشگاه شهر تهران

جعفر زنگنه شهرکی^۱ | سید مصطفی میلانی^۲

۱. استادیار، گروه حقوق، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: dr.zanganeh@razavi.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: seyedmilani12@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

از خدمات بانک‌ها به مشتریان ارائه صندوق امانات است. مسئولیت مدنی بانک در قبال ورود خسارت به دارایی مشتریان در این صندوق‌ها و حدود این مسئولیت، از مسائل جالب توجهی است که بعد از حادثه سرقت از صندوق امانات بانک ملی شعبه دانشگاه در ۱۳ خرداد ۱۴۰۱ در تهران، پژوهش درباره آن اهمیت بیشتری یافته است. این مسئولیت از جهات مختلف قابل تحلیل است. اولاً ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی اصولاً بانک‌ها را در قبال زیان‌های ناشی از عملیات بانکی مسئول می‌داند. ثانیاً ماهیت حقوقی این صندوق‌ها محل اختلاف بوده که پذیرش هر دیدگاهی در حدود مسئولیت اثرگذار است. ثالثاً شرط عدم مسئولیت (ماده ۷ آیین‌نامه صندوق‌های اجاره‌ای بانک ملی) که قرارداد بر اساس آن به امضای مشتریان رسیده است. جستار حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با تأکید بر حادثه سرقت بانک ملی، سعی داشته تا مسئولیت بانک در قبال مال‌باختگان را از جنبه‌های مزبور ارزیابی کند. نتایج پژوهش حکایت دارد که بانک ملی از لحاظ حقوقی نسبت به حادثه یادشده، مسئول بوده و شرط عدم مسئولیت مقررشده در آیین‌نامه صندوق، به واسطه تقصیر سنگین بانک قابل استناد نیست.

نوع مقاله: علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۰

تاریخ انتشار آنلاین:

۱۴۰۲/۰۵/۲۳

کلیدواژه‌ها:

مسئولیت مدنی بانک، صندوق امانات، شرط عدم مسئولیت، تقصیر سنگین.

استناد: زنگنه شهرکی، جعفر؛ میلانی، سید مصطفی. (۱۴۰۳). مسئولیت مدنی بانک در مورد صندوق امانات، مطالعه موردی: سرقت از بانک ملی شعبه دانشگاه شهر تهران. آموزه‌های فقهی مدنی، ۱۶ (۳۰)، ۸۹-۱۱۱. <https://doi.org/10.30513/cjd.2023.4827.1812>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

به دنبال حادثه سرقت از صندوق امانات شعبه ۸۷ بانک ملی تهران در خرداد ۱۴۰۱ چالش‌های حقوقی مختلفی در این خصوص مطرح شده است. این سرقت در وضعیتی روی داد که فاصله شعبه مورد سرقت با کلاتری ۱۴۸ انقلاب، کمتر از ۲۰۰ متر بود و بانک نیز به سیستم امنیتی و هشداردهنده به رئیس شعبه، مجهز بوده است. با وجود این، سارقان توانسته‌اند به بانک وارد و محتویات ۱۶۹ صندوق امانت را برابند.

۱. ضرورت و اهمیت بحث

از مسائل مهم واقعه سرقت از صندوق بانک ملی، مسئولیت یا عدم مسئولیت بانک در قبال مال‌باختگان است. البته مسئولین بانک ملی برای حفظ حیثیت خود و اعتماد مردم اعلام کردند که خسارت مشتریان جبران خواهد شد، اما آنچه نیازمند پژوهش است بررسی موضوع از منظر فقهی و حقوقی است و بایسته است این مسئله پیگیری شود که آیا بانک مسئول جبران خسارت وارده به مشتریان می‌باشد و در فرضی که جواب مثبت باشد، مبنای جبران خسارت چیست. البته حل این مسئله چندان آسان نبوده و موضوع از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است. اولاً در بند «ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی کشور آمده که «هر بانک در مقابل خساراتی که در اثر عملیات آن متوجه مشتریان می‌شود، مسئول و متعهد جبران خواهد بود». بر این اساس، اگر از نظر کارشناسی ثابت شود که ورود زیان به مشتری ناشی از عملیات بانکی بوده، بانک قطعاً در برابر مشتری زیان‌دیده مسئولیت دارد. حال باید دید که آیا سرقت از صندوق امانت مشمول مقررۀ مزبور می‌شود؟ ثانیاً با قطع نظر از ماده یادشده، مسئولیت حقوقی زمانی ایجاد می‌شود که تعهدی نقض شود، خواه آن تعهد، قراردادی باشد یا قانونی. بنابراین برای اظهار نظر در باب مسئولیت بانک باید ماهیت قرارداد صندوق و همچنین قواعد حقوقی حاکم بر آن بررسی شود. پذیرش هر رویکرد در تحقق یا عدم ثبوت مسئولیت بانک نقش دارد. از سوی دیگر، اگر فرضاً مسئولیت بانک ثابت شود، ولی بانک‌ها در خصوص صندوق امانات، قراردادهای یک‌طرفه‌ای به مشتریان خویش ارائه می‌کنند. در این وضعیت مشتریان بدون آن که بتوانند تغییری در مفاد قرارداد ایجاد کنند، برای بهره‌مندی از خدمت یادشده،

چاره‌ای جز امضای آن را ندارند. یکی از بندهای قرارداد یا آیین‌نامه صندوق امانت، شرط عدم مسئولیت در قبال خسارت‌های وارده به محتویات صندوق است. به‌عنوان نمونه، ماده ۹ آیین‌نامه اجاره صندوق‌های بانک ملی، به‌صراحت اعلام کرده که «بانک هیچ‌گونه مسئولیتی بابت رد محتویات صندوق مشتری و زیان‌های احتمالی وارده به آن ندارد»^۱ بر این اساس، بانک در میان شرایط ازپیش‌تعیین‌شده، هر نوع مسئولیت زیان‌های وارده به محتویات صندوق را از خود سلب کرده است. مشتریان نیز با امضای قرارداد، در واقع، مفاد این شرط را قبول کرده‌اند. لذا اعتبار و صحت چنین شرطی باید بررسی شود. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به تحلیل موضوع از سه منظر فوق پرداخته تا مسئولیت بانک ملی نیز در حادثه خردادماه ۱۴۰۱ از لحاظ حقوقی روشن شود.

۲. پیشینه بحث

از نظر پیشینه، مقالاتی در ارتباط با موضوع نوشته شده که بیشتر ناظر به ماهیت حقوقی صندوق امانت است.^۲ ولی مسئولیت بانک راجع به خسارات وارده به مشتریان نه تنها خلأ قانونی دارد، بلکه در نوشته‌های حقوقی نیز تحلیل جامعی درباره آن دیده نمی‌شود. لذا ضرورت چنین تحلیلی به‌ویژه با بررسی موردی حادثه سرقت بانک ملی در سال ۱۴۰۱، حس می‌گردد.

در این پژوهش با لحاظ حادثه سرقت بانک ملی، مسئولیت بانک در قرارداد صندوق امانت با توجه به ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی و با توجه به نظریات مختلف در مورد ماهیت حقوقی صندوق امانت، بحث شده و اعتبار شرط عدم مسئولیت در قراردادهای صندوق امانت بررسی گردیده است.

۱. مسئولیت بانک در قرارداد صندوق امانات با توجه به ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی

1. https://bmi.ir/fa/uploadedfiles/archivefiles/2024_02_27/317d5dda5f_1c6a873919.pdf

۲. در این خصوص می‌توان به مقاله «ماهیت حقوقی صندوق امانت» اشاره کرد که در همایش ملی علوم اسلامی حقوق و مدیریت در سال ۱۳۹۵ در ۵ صفحه ارائه شد و بیشتر به بیان نظریات پرداخته است. همچنین مقاله دیگری با عنوان «تحلیل عقد حفاظت در نظام حقوقی ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه» (شماره ۳۷ نشریه پژوهش‌نامه حقوق اسلامی ۱۳۹۲) منتشر شده که در عین ارزشمند بودن، نسبت به خسارات وارده به محتویات صندوق و مسئولیت بانک تحلیلی ارائه نکرده است، به‌ویژه این که بانک‌ها در ضمن قرارداد، شرط عدم مسئولیت را به نفع خود و به ضرر مشتریان قید می‌کنند.

قاعده کلی مسئولیت بانک‌ها در بند «ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی کشور آمده که طبق آن «هر بانک در مقابل خساراتی که در اثر عملیات آن متوجه مشتریان می‌شود، مسئول و متعهد جبران خواهد بود». بر این اساس، اگر ثابت شود که ورود خسارت به مشتری ناشی از عملیات بانکی بوده، بانک قانوناً متعهد به جبران خسارت خواهد بود. این بند بدون هیچ قید و شرطی بانک را مسئول جبران خسارات دانسته و برخلاف قواعد عام مسئولیت مدنی هیچ سخنی از بی احتیاطی و عمد به میان نیاورده است. ماده یادشده مسئولیت بانک را مبتنی بر مسئولیت بدون تقصیر (محض) بیان کرده است (محقق داماد و مرادی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۱). از این رو مشتری بانک با ثابت شدن سببیت عرفی بین زیان پدیدآمده و عملیات بانکی، مستحق دریافت خسارت خواهد بود. این ماده قانونی به نحو اطلاق، بانک را مسئول قرار داده و سخنی از دخالت کارمند یا شخص ثالث در ورود ضرر نیاورده، لذا استناد بانک به بی تقصیری خود یا حتی مقصر بودن کارمندش، او را از مسئولیت بری نمی‌کند (محقق داماد و مرادی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۳). در این وضعیت، بانک ابتدا جبران خسارت نموده و بعد در صورت اثبات انتساب ضرر به کارمند یا شخص ثالث، علیه او طرح دعوا می‌نماید. در نتیجه، بانک در قبال مشتریان نسبت به زیان‌های ناشی از عملیات بانکی مسئول است.

بر اساس بند «ب» ماده ۳۰ همان قانون، تشخیص عملیات بانکی با شورای پول و اعتبار است. این شورا نیز مقررات ناظر به عملیات بانکی را در جلسه ۱۳۹۰/۱۰/۲۷ به تصویب رسانده که بر اساس بند ۷ ماده ۳ قبول و نگهداری امانات طلا و نقره و اشیای گران‌بها در صندوق امانات، در زمره عملیات بانکی محسوب شده است.^۱ به علاوه، بند ۱۴ ماده ۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز این را در زمره وظایف نظام بانکی تشریح کرده است.^۲ لذا اجاره صندوق امانات به مشتریان از مصادیق عملیات بانکی بوده و بانک‌ها به استناد بند «ج» ماده ۳۵ در قبال ورود هر گونه زیان به محتویات صندوق

۱. ماده ۳ مقرر می‌دارد که «چنانچه هر یک از فعالیت‌های زیر در چارچوب قوانین و مقررات مربوطه توسط بانک انجام شود، عملیات بانکی محسوب می‌گردد (۷-۳: قبول و نگهداری اشیای گران‌بها، اسناد و اوراق بهادار و اجاره صندوق امانات به مشتریان)».

۲. ماده ۲ قانون عملیات بانکی: «وظایف نظام بانکی عبارتند از ... ۱۴. قبول و نگهداری امانات طلا و نقره و اشیای گران‌بها و اوراق بهادار و اسناد رسمی از اشخاص حقیقی و حقوقی و اجاره صندوق امانات».

امانات، مسئول‌اند. در نتیجه، بانک ملی نیز نسبت به خسارت مال‌باختگان، مسئول تلقی شده و قانوناً مکلف به جبران است. با این حال، ماده یادشده در رویه قضایی فراموش شده است و در ادبیات حقوقی، کمتر از آن بهره برده می‌شود (میرشکاری، ۱۳۹۲، ص ۶۸). به نظر می‌رسد با لحاظ این که در خصوص مسئولیت بانک، قانون پولی و بانکی و نیز قوانین خاص دیگری^۱ وجود دارد که بر مسئولیت محض بانک دلالت دارند، استناد به قواعد عمومی مسئولیت مدنی (تئوری تقصیر) در موضوع بحث، موجه نمی‌باشد.

۳. مسئولیت مدنی بانک با توجه به ماهیت حقوقی صندوق امانت

از منظر قراردادی، بانک‌ها رابطه حقوقی خود با مشتری را عقد اجاره قلمداد می‌کنند و در قرارداد به صراحت تأکید می‌کنند که بانک هیچ گونه مسئولیتی راجع به محتویات صندوق و زیان‌های وارده به آن ندارد. بانک ملی در مقررات عمومی مربوط به این صندوق مقرر می‌دارد که «بانک ملی ایران صندوق اجاره‌ای با خصوصیات و شرایط مذکور در آیین‌نامه به مشتریان خود به اجاره واگذار می‌کند و هر شخص حقیقی یا حقوقی که مطابق قانون، اهلیت معامله داشته باشد، می‌تواند با رعایت مقررات مربوطه مبادرت به اجاره صندوق نماید». استدلال بانک ملی در تبصره ماده ۹ آیین‌نامه صندوق‌های اجاره‌ای این است که بانک و شرکت بیمه از محتویات صندوق که توسط مشتری اجاره‌کننده، در صندوق قرار داده شده، بی‌اطلاع می‌باشد. مضافاً به این که مراجعات مکرر مشتری به صندوق امکان‌پذیر است، لذا بیمه محتویات صندوق متعذر می‌باشد.^۲ بانک در این خدمت صرفاً محلی را به مشتری اجاره داده است و محتویات

۱. در این خصوص می‌توان به قانون حمایت از مصرف‌کننده مصوب ۱۳۸۸، اشاره کرد که در ماده ۱۶ آن تصریح شده است: «مسئولیت جبران خسارات وارده به مصرف‌کننده با تشخیص مرجع رسیدگی‌کننده به عهده شخص حقیقی یا حقوقی اعم از خصوصی و دولتی می‌باشد که موجب ورود خسارت و اضرار به مصرف‌کننده شده است». همچنین در ماده ۱۸ این قانون مقرر شده است: «چنانچه کالا یا خدمات عرضه‌شده توسط عرضه‌کنندگان کالا یا خدمات، معیوب باشد و به واسطه آن عیب، خساراتی به مصرف‌کننده وارد گردد، متخلف علاوه بر جبران خسارات، به پرداخت جزای نقدی حداکثر تا معادل چهار برابر خسارت محکوم خواهد شد». طبق این دو ماده، برای تحقق مسئولیت مدنی، صرف استناد خسارت به ارائه‌کننده خدمات و کالاها (از جمله بانک‌ها) و یا ناشی شدن خسارت از عیب موجود در خدمات و کالاها، کافی است و نیاز به اثبات تقصیر وجود ندارد.

۲. دلایلی که در آیین‌نامه بانک ملی در خصوص صندوق امانات، برای عدم امکان بیمه این صندوق‌ها مطرح شده،

صندوق، امانت محسوب نگردیده و مسئولیتی بابت رد امانت وجود نخواهد داشت.^۱ با این حال، از لحاظ حقوقی، توصیف رابطه قراردادی، با مقام قضایی است و توصیف طرفین قاطع محسوب نمی‌شود. دادگاه بر حسب مفاد تراضی طرفین و قواعد حقوقی، عنوان مناسب را تشخیص خواهد داد (کاتوزیان، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۴). به طور کلی ۴ نظر در این باره قابل طرح است:

دیدگاه اول: قرارداد در قالب اجاره توصیف می‌شود. این دیدگاه معتقد است که قرارداد را نمی‌توان ودیعه عنوان کرد، زیرا عنصر اصلی ودیعه آن است که مالی به امین سپرده شده تا عهده‌دار نگهداری آن باشد، حال آن‌که محتوای صندوق امانت در اختیار مشتری بوده و به بانک سپرده نمی‌شود. مشتری قادر است اشیا را به میل خود، بدون این‌که بانک مطلع شود، کم و زیاد کند. بنابراین نمی‌توان بانک را متعهد به رد مالی دانست که در اختیار نداشته و از چند و چون آن بی‌اطلاع بوده است. لذا عقد واقع شده را باید اجاره فرض کرد و قواعد آن را حاکم بر روابط دو طرف دانست (Mazeaud, 1995, Vol. 3, N. 1507 به نقل از: کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۳۰). بر اساس این دیدگاه، اصولاً

با توجه به رویه اخیر که بیمه مرکزی ایران مبنی بر امکان بیمه صندوق امانات بانک‌ها داشته، مخدوش شده است. بهروز بستگانی، معاون مدیر کل دفتر برنامه‌ریزی و امور فنی بیمه مرکزی، بعد از حادثه سرقت از بانک ملی، در گفت‌وگو با خبرگزاری ایسنا (شکری، ۲۴ مرداد ۱۴۰۱) اعلام نموده است که قبل از سرقت از بانک ملی، بیمه مرکزی نسبت به طراحی پوشش بیمه‌ای صندوق‌های امانت اجاره‌ای بانک‌ها اقدام کرده بوده است و لذا در سال ۱۳۹۸ برای اولین بار به شرکت بیمه خصوصی (بیمه «ما») و بعد در سال ۱۳۹۹ به شرکت بیمه پارسیان مجوز عرضه این پوشش بیمه‌ای ارائه شده است. مجوز این بیمه به بانک ملی نیز قبل از حادثه سرقت ارائه شده بوده، اما این بانک به دلایلی، از جمله نبود الزامات فنی مربوط، امکان صدور بیمه‌نامه نداشته است. نامبرده تصریح نموده در حال حاضر و بعد از حادثه سرقت از بانک ملی، بیمه مرکزی آمادگی دارد این امکان را برای تمام شرکت‌های بیمه متقاضی عرضه این پوشش بیمه‌ای فراهم آورد. در این بیمه‌نامه‌ها اصل محرمانگی رعایت می‌شود و متقاضیان خرید این پوشش بیمه‌ای بنابه مقررات بانک‌ها، اجباری به اعلام محتویات این صندوق‌ها در فرم پیشنهاد بیمه ندارند. شخص حقیقی اجاره‌کننده صندوق امانات اجاره‌ای می‌تواند این بیمه‌نامه را با تعهدات مدنظر خود برای مثال ۱۰۰، ۲۰۰، ۵۰۰ میلیون تومان و یا ارقام بالاتر از شرکت بیمه مربوط خریداری کند. هر سقفی که به‌عنوان سرمایه بیمه‌نامه، بیمه‌شده باشد، در زمان خسارت و وقوع خطرات تعیین شده و یا سرقت (با رعایت شرایط عمومی بیمه‌نامه) و ارزیابی صورت گرفته، مبنای پرداخت خسارت به اجاره‌کننده صندوق خواهد بود. مثلاً ممکن است بیمه‌نامه‌ای با سقف تعهد ۲۰۰ میلیون تومانی خریداری شده باشد که آنگاه شرکت بیمه هنگام وقوع خسارت، بعد از ارزیابی که انجام می‌دهد، در صورت محرز شدن وقوع خطرات تحت پوشش، بدون توجه به محتویات داخل صندوق، حداکثر تا میزان فوق به اجاره‌کننده صندوق پرداخت خواهد کرد.

1. https://bmi.ir/fa/uploadedfiles/archivefiles/2024_02_27/317d5dda5f_1c6a873919.pdf

مسئولیتی بر عهده بانک نیست، زیرا اموال مستأجر (محتویات صندوق) نزد موجر (بانک) امانت بوده و بر اساس قاعده فقهی «الْأَمِينُ لَا يَضْمَنُ إِلَّا مَعَ تَعَدُّی أَوْ تَفْرِیط» نمی‌توان در فرض عدم تقصیر، آن را مسئول دانست^۱ (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۹۱). طبق این مبنا حادثه خردادماه نیز این گونه تحلیل می‌شود که بانک ملی امین اموال مشتریان بوده است و بدون اثبات تعدی یا تفریط، مسئولیتی متوجه بانک ملی ایران نیست. این دیدگاه اشکال دارد، زیرا مشتریان بانک به دلیل اطمینان خاطری که نسبت به این صندوق‌ها دارند، اموال خود را به بانک‌ها می‌سپارند و گرنه مشتریان هرگز حاضر نمی‌شوند اموال خود را با تنظیم قراردادی که اصلاً حرفه‌ای نیست و بانک حفاظت از آن را به عهده نمی‌گیرد، تسلیم بانک نمایند (سنه‌وری، بی‌تا، ص ۳۶، به نقل از: سعادت مصطفوی و تاتاری، ۱۳۹۲، ص ۱۰۷).

دیدگاه دوم: قرارداد مزبور جزء عقد ودیعه بوده، ولی با ودیعه مرسوم تفاوت دارد (سنه‌وری، ۱۹۵۸، ج ۶، ص ۱۶). طبق این دیدگاه، هدف اصلی از عقد ودیعه سپردن مالی به دیگری به منظور نگهداری بوده و در قرارداد مزبور نیز مهم‌ترین هدف از قرارداد، حفاظت از اموال مشتری بوده و بایستی پذیرفت که آنچه واقع شده به ودیعه شباهت نزدیک‌تری دارد؛ البته ودیعه‌ای خاص که در آن، مال مورد امانت به طور کامل در اختیار امین قرار نمی‌گیرد و در عین حال که مالک در آن تصرف می‌کند، امین نیز مأمور نگهداری است. به دلیل همین ویژگی‌ها برخی از نویسندگان فرانسوی، آن را در زمره قرارداد ویژه‌ای به نام «عقد حفاظت» قرار می‌دهند (به نقل از: کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۲۹). طبق این دیدگاه، مسئولیت بانک نیز منوط به احراز تقصیر در وظیفه نگهداری و مراقبت است. بانک به عنوان امین مردم، تعهد به حفاظت از محتویات صندوق نموده و در ارتباط با حوادث خارج از اراده خویش، مسئولیتی ندارد. در حادثه خرداد، اگر ثابت شود که

۱. از حدیث «لیس علی الیمین إلا الیمین» استفاده می‌شود وقتی ابادی بر مال غیر مستقر می‌گردد، چنانچه بر حسب موازین، امین محسوب گردند، علی‌رغم اصل ضمان ید، ضامن محسوب نمی‌شوند و ذو الید در قبال مالک در فرض تلف مال مورد تصرف، البته تحت شرایطی، ضامن خسارت نیست و چنانچه صاحب مال در دادگاه علیه او طرح دعوا کند، فقط در صورتی می‌تواند حکم به نفع خود بگیرد که تعدی و تفریط شخص را ثابت کند. به تعبیر دیگر، بار اثبات تعدی و تفریط، به عهده مدعی یعنی صاحب مال است و اگر نتواند ادعای خود را ثابت کند، با سوگند متصرف مبنی بر عدم تعدی و تفریط، حکم به برائت ذمه او صادر خواهد شد (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۹۲).

بانک ملی در انجام وظیفه خود مبنی بر مراقبت و نگهداری کوتاهی کرده و تدابیر امنیتی لازم را اعمال نکرده است، بی‌تردید در قبال مال‌باختگان مسئولیت خواهد داشت.

دیدگاه سوم: قرارداد از عقود مختلط است، یعنی قرارداد مزبور مخلوطی از دو عقد اجاره و ودیعه بوده که در یک عملیات اقتصادی و بانکی ادغام شده است. به بیان دیگر، هر دو عقد ودیعه و اجاره در این عمل حقوقی نقش دارند. در حقیقت اجاره صندوق، مقدمه امانت گذاشتن آن است و هدف اساسی استفاده از تعهد ایمنی بانک در حفاظت از صندوق و اموال داخل آن است (کاتوزیان، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۵۵). بر این اساس، ابتدا طرفین نسبت به واگذاری منفعت صندوق، توافق می‌نمایند، به نحوی که بانک منفعت صندوق را تماماً به مستأجر تملیک می‌کند و در مقابل آن، از مشتری اجرت دریافت می‌کند. پس از آن، مستأجر صندوق (مشتری)، آن را نزد موجر صندوق (بانک) به امانت می‌گذارد. اشکالی ممکن است به دیدگاه فوق وارد آید که عدم آگاهی بانک از محتوای صندوق مانع از تحقق و اجرای قواعد امانت است. لذا قرارداد مذکور مخلوطی از ودیعه با اجاره نیست. در جواب این اشکال گفته شده که مستأجر محتوای صندوق را با قطع نظر از چند وجوه اشیا درون آن و به‌عنوان یک مجموعه و کل به ودیعه می‌سپارد، مانند ودیعه‌ای که در ماده ۶۱۸ قانون مدنی^۱ به آن اشاره شده است^۲ (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۳۰). به عقیده بعضی از صاحب‌نظران، تحلیل یادشده با مبانی حقوق ایران سازگارتر است، زیرا نه اجاره صندوق را می‌توان نادیده گرفت، نه تعهد اضافی که بانک در حفاظت از آن بر عهده می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۳۰). وفق این دیدگاه، برای تعیین قواعد حاکم بر چنین عقدی باید بررسی کرد که این عقد به کدام جنبه (ودیعه بودن یا اجاره) نزدیکی بیشتری می‌یابد و هدف طرفین با مقتضای کدام عقد ارتباط بیشتری دارد.^۳

۱. به موجب این ماده، «اگر مال ودیعه در جعبه سر بسته یا پاکت مختم به امین سپرده شده باشد حق ندارد آن را باز کند و الا ضامن است».

۲. ممکن است ایراد شود که وفق ماده ۶۰۹، ودیعه‌گذار باید مالک مال مورد ودیعه باشد، حال آن‌که در عقد ودیعه مشتری مالک صندوق نیست تا بتواند آن را نزد بانک به امانت بگذارد. در جواب گفته شده است که درست است که به طور معمول، مالک برای نگهداری مال خویش آن را به دیگری می‌سپارد، ولی هیچ منعی وجود ندارد که شخص غیر مالک نیز در مواردی چنین اقدامی را بنماید، از جمله این‌که امین برای حفاظت بیشتر از مالی که به او سپرده شده است، آن را به امانت دیگری بسپارد (مصطفوی و تاتاری، ۱۳۹۲، ص ۱۱۷).

۳. به عقیده دکتر کاتوزیان، جنبه ودیعه بودن غالب است (نک: کاتوزیان، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۵۵).

بر این اساس، در صورت اعمال قواعد ودیعه، مسئولیت بانک همانند دیدگاه دوم خواهد بود، یعنی چنانچه بانک در حفاظت از اشیای داخل صندوق تقصیر نماید، مسئول شناخته می‌شود.

دیدگاه چهارم: قرارداد مزبور عقدی نامعین و از توافقات خصوصی مذکور در ماده ۱۰ قانون مدنی است. در واقع، بانک خدمت خاصی به مشتری ارائه می‌دهد و مشتری نیز از این بابت مبلغی به بانک می‌پردازد. به عبارت دیگر، بانک در ازای مبلغی که مشتری طبق قرارداد پرداخت می‌کند، موظف به محافظت از محتویات صندوق خواهد بود (مهرعلی‌زاده و مقدم، ۱۳۹۵، ص ۵). قرارداد مزبور نظر به اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی (ماده ۱۰ قانون مدنی) معتبر و تابع قواعد عمومی قراردادها خواهد بود (مصطفوی و تاتاری، ۱۳۹۲، ص ۱۱۷). طبق این دیدگاه، چنانچه بانک در تعهدش مبنی بر حفاظت کوتاهی ورزیده و تدابیر حفاظتی لازم را به منظور پیشگیری از حوادث زیان‌بار، پیش‌بینی ننموده باشد و از این رهگذر خساراتی به صندوق و اموال داخل آن وارد آید، بی‌تردید مسئول است و به جبران خسارت محکوم خواهد شد.

دیدگاه چهارم صحیح‌تر به نظر می‌رسد، زیرا اولاً اجاره خواندن این قرارداد، خلاف مقصود و مقتضای اساسی عقد است، چون هدف از انشای قرارداد، نگهداری از اموال و اشیای مشتری است. ثانیاً قرارداد، یک ودیعه معمولی نیست، بلکه برخلاف ودیعه مرسوم، مال مورد امانت به طور کامل در اختیار امین قرار نمی‌گیرد و بانک در عین تصرفات مشتری، مأمور به نگهداری است. ثالثاً اگر هم مخلوطی از اجاره و ودیعه فرض شود، در مواردی نمی‌توان به طور قطع مشخص کرد که قواعد کدام عقد اعمال شود. در نتیجه، اشکالی وجود ندارد که این قرارداد به‌عنوان مصداقی از قراردادهای خصوصی ماده ۱۰ ق.م.تلقی شود. در واقع، بانک خدمت ویژه‌ای را در اختیار مشتریانش قرار می‌دهد که در آن بانک به‌عنوان مکانی امن فرض شده تا در قبال دریافت مبلغی (حق‌الحفاظه) از محتویات صندوق‌های مزبور حفاظت نماید. این خدمت بانک به مشتریان، تأسیس جدیدی است که با توجه به ماده ۱۰ ق.م. صحیح و معتبر تلقی می‌شود. خلاصه آن‌که بانک نسبت به حفاظت از اموال موجود در صندوق مسئولیت دارد و چنانچه در این زمینه کوتاهی و تفریط نماید، مسئول است و باید خسارات وارده را جبران نماید. به‌علاوه، بند

«ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی نیز، بار مسئولیت بانک را سنگین تر کرده و اثبات عدم تقصیر بانک را نیز برای معافیت از مسئولیت کافی ندانسته است. بر این اساس، بانک در مقابل تمام خساراتی که بر اثر عملیات آن متوجه مشتریان می شود، مسئول تلقی می شود، مگر این که ثابت شود که ورود خسارت، به طور کلی مستند به عاملی خارجی (قوة قاهره) است.^۱

اگر این اشکال مطرح گردد که وقتی قرارداد بین بانک و مشتری در خصوص صندوق امانات به عنوان اجاره بسته می شود، این که عقدی غیر از اجاره را مراد طرفین بدانیم، خلاف قاعده «العقود تابعة للقصد» رفتار کرده ایم؛ پاسخ این است که در فقه اسلامی و حقوق ایران بنیان عقد، فقط اراده باطنی است. اگر اراده باطنی طرفین با یکدیگر موافق باشد، ولی طرفین در انتقال مقصود خود تعبیر اشتباهی را به کار برده باشند، عقد محکوم به صحت است. در مقام تفسیر قرارداد نیز دادگاه باید به قصد واقعی دو طرف بیش از معانی ادبی و عرفی عباراتی که به کار برده اند، توجه کند (در این باره نک. کاتوزیان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷).

۳-۱. شرط عدم مسئولیت و تأثیر آن در مسئولیت بانک

قراردادهای بانکی، الحاقی محسوب می شوند.^۲ به بیان دیگر، قراردادی است که بانک تمام مفاد آن را از پیش تعیین کرده و اختیار مشتری، محدود به امضا یا عدم امضای آن است. غالباً متعاملین سعی می کنند تا میزان مسئولیت خود را به حداقل رسانده و خود را از آثار عدم اجرای قرارداد برهانند. این خواسته با درج شرط مسئولیت در قرارداد محقق می شود (نکوبی، ۱۳۸۹، ص ۵۲). از این رو در اغلب بانکها یکی از مفاد اجاره صندوقها شرط عدم مسئولیت بانک^۳ در قبال خسارت های وارده به محتویات داخل صندوق است.

۱. طبق بند «ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی، مسئولیت بانک مبتنی بر نظریه خطر است. بنابراین اثبات عدم تقصیر نیز رافع مسئولیت بانک نیست.

۲. ماده ۲۳ قانون بهبود مستمر محیط کسب و کار مصوب ۱۳۹۰، همه دستگاه های اجرایی را ملزم کرده تا قراردادهای خود را عادلانه کنند و تبصره این ماده، بانک مرکزی را مشمول این حکم قرار داد و مقرر شد تا بانک مرکزی به منظور عادلانه شدن معاملات بانکی، مبادرت به تهیه قراردادهای الحاقی نماید (حمیدی؛ سلطانی، ۱۳۹۹، ص ۲۰۲).

۳. شرط عدم مسئولیت، در واقع، قراردادی است که میان مسئول و زیان دیده احتمالی آینده منعقد می شود و به موجب آن، مسئول از پرداختن تمام خسارت معاف می گردد (کاتوزیان، ۱۳۸۲، ص ۷۱۸). در جایی که شخص به

مثلاً ماده ۹ آیین‌نامه اجاره صندوق‌های بانک ملی به صراحت اعلام کرده است که «بانک هیچ گونه مسئولیتی راجع به محتویات صندوق و زیان‌های وارده به آن ندارد»^۱. نمونه دیگر از شرط عدم مسئولیت در قرارداد صندوق امانت این است که «بانک در قبال هر گونه سوءاستفاده ناشی از فقدان کلید یا کارت استفاده از صندوق امانات مسئولیتی ندارد»^۲.

شرط عدم مسئولیت اختصاص به بانک‌های دولتی ندارد. در بانک‌های خصوصی هم آیین‌نامه‌های مشابهی وجود دارد. از جمله در ماده ۵ آیین‌نامه ایجاد و واگذاری صندوق امانات بانک ایران‌زمین، تصریح شده است که «بانک هیچ گونه مسئولیتی راجع به محتویات صندوق و زیان‌های وارده به آن ندارد»^۳.

به هر حال، اگرچه بانک‌ها بر اساس ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی با تخلف از تعهد به حفاظت، مسئول تلقی می‌شوند، لکن به استناد شرط عدم مسئولیت از جبران زیان‌های وارده معاف خواهند شد. بر این اساس، می‌توان مدعی شد که بانک ملی در حادثه خردادماه به استناد ماده ۷ آیین‌نامه اجاره صندوق بانک ملی، هیچ گونه مسئولیتی نداشته و از لحاظ حقوقی موظف به جبران خسارت نبوده است. ولی اعتبار شرط یادشده مورد خدشه و اشکال واقع شده است. در ادامه، به تفکیک، صحت و بطلان شرط عدم مسئولیت را واکاوی می‌نماییم.

۲-۲. اعتبار شرط عدم مسئولیت

در فقه اسلامی، عناوینی مانند «شرط عدم ضمان» (مقدس اردبیلی، ۱۴۱۲، ص ۳۷۴)، «شرط براءت از ضمان» (حکیم، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۲۲۱) و... به کار رفته که بیانگر معنای شرط عدم

طور قانونی مسئول جبران خسارت است، به وسیله شرط عدم مسئولیت، تمام مسئولیت ناشی از عدم اجرای قرارداد یا سوء اجرای آن پیش از بروز تخلف از بین می‌رود. توافق مزبور ممکن است به صورت شرط در ضمن عقد اصلی انجام گیرد یا این که چنین توافقی به صورت مستقل بعد از انعقاد قرارداد صورت پذیرد (روستا سکه‌روانی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۷۱).

1. https://bmi.ir/fa/uploadedfiles/archivefiles/2024_02_27/317d5dda5f_1c6a873919.pdf
2. <http://bor91.blogfa.com/?p=3>
3. <https://eghtesadepooya.ir/?p=28988>

مسئولیت است. از ادله‌ای مانند اصل اباحه^۱ و قاعده شروط^۲، صحت^۳ و اقدام^۴ می‌توان بر صحت چنین شرط و همچنین عقد حاوی چنین شرطی استدلال کرد (واهی و موسویان، ۱۳۹۹، ص ۱۶). به علاوه، اصل آزادی قراردادی که در ماده ۱۰ ق.م مورد اشاره قرار گرفته، به صحت چنین شرطی دلالت دارد. قواعد راجع به مسئولیت، از قوانین تکمیلی بوده و امری نیستند، لذا توافق برخلاف آن‌ها صحیح است (صفایی، ۱۳۵۱، ج ۲، ص ۵۶۱). بر این اساس، متعاقدین می‌توانند در ارتباط با خسارات، توافقات خصوصی نموده و با درج شرط عدم مسئولیت در قرارداد، از متعهد یا مشروط‌علیه بابت خسارت‌های احتمالی رفع مسئولیت کنند. چنین توافقی مخالفی بانظم عمومی نیز ندارد، زیرا در مواردی که هدف قانون فقط حفظ منافع شخصی افراد باشد، آن قاعده تکمیلی محسوب می‌شود و می‌توان برخلاف آن توافق کرد.

۳-۳. ایرادات شرط عدم مسئولیت بانک و پاسخ به آن‌ها

اعتبار شرط عدم مسئولیت به طور کلی و همچنین به نحو خاص، در ارتباط با قرارداد صندوق، با ایراداتی مواجه است. در ذیل، برخی از ایرادات و پاسخ به آن‌ها را بررسی می‌کنیم.

۳-۳-۱. ایراد اول: خلاف مقتضای قرارداد بودن شرط عدم مسئولیت

اگر شرط عدم مسئولیت در قرارداد مندرج شود، تعهد قراردادی جوهر خودش را از دست داده و به صورت امری اختیاری در خواهد آمد و در نتیجه، مفاد شرط، خلاف مقتضای

۱. بر اساس این اصل، در صورت نبود الزام صریح بر منع، اصل بر مباح بودن هر نوع تصرف است، مگر این که شارع به روشنی در مورد خاصی، استفاده از چیزی را منع کرده باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۱۹۷).

۲. به موجب قاعده «المؤمنون عند شروطهم»، مؤمنان موظف و مکلف شده‌اند که به قراردادهای و شروطشان وفا کنند. در این راستا برخی فقها در اثبات صحت شرط عدم مسئولیت، به قاعده شروط استناد کرده‌اند. مثلاً مقدس اردبیلی می‌فرماید که شرط عدم ضمان در عاریه مضمونه موجب سقوط ضمان می‌شود به جهت عمل به شرط (مقدس اردبیلی، ۱۴۱۲، ص ۳۷۴).

۳. زمانی که در صحت قرارداد یا شروط مندرج در آن شک حاصل شود، اصل صحت، حکم به درست بودن آن می‌کند. بنابراین، اگر در صحت شرط عدم مسئولیت شک حاصل شود، بنابر اصل مذکور، محکوم به صحت است (واهی و موسویان، ۱۳۹۹، ص ۱۷).

۴. معنای قاعده آن است که هر کس با علم و قصد و رضایت ضرری را بپذیرد، خودش باید آن ضرر را تحمل کند. بنابه قاعده اقدام، وقتی متعهدله با اراده و رضایت خویش متعهد را از مسئولیت معاف می‌کند، در اینجا چنین شرطی به لحاظ اقدام او مشروع و موجه است.

عقد می‌شود. شرط خلاف مقتضای عقد نه تنها باطل است، بلکه بطلان قرارداد را نیز به دنبال خواهد داشت (به نقل از کاتوزیان، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۱۹). بر این اساس، شرط عدم مسئولیت در قراردادهای صندوق امانت سبب اختیاری شدن تعهد به حفاظت از سوی بانک‌ها خواهد شد. چنین شرطی با التزام بانک به نگهداری و مراقبت در تضاد است و منجر به بطلان قرارداد صندوق امانت خواهد شد. طبق این دیدگاه، در حادثه خرداد، بانک ملی به استناد شرط عدم مسئولیت (ماده ۷ آیین‌نامه صندوق اجاره‌ای)، از مسئولیت معاف نبوده است، زیرا اساساً ماده ۷ آیین‌نامه متضمن یک شرط باطل است که قرارداد را نیز منتفی می‌کند. لذا می‌توان در مقام دفاع از مشتریان مال‌باخته مدعی شد که اساساً قرارداد منعقد شده میان بانک ملی و مشتریان باطل بوده است.^۱ در چنین حالتی، قرارداد مصداق مقبوض به عقد فاسد است و ید بانک ضمانتی می‌شود، و در نتیجه، نسبت به تمام خسارات وارده به مشتریان، ضامن خواهد بود.

اشکال فوق وارد نیست، زیرا شرط یادشده خلاف مقتضای قرارداد محسوب نمی‌شود. جوهر اصلی قرارداد آن است که بانک از اموال مشتریان حفاظت کند. تحقق همین انگیزه است که هر گاه از قرارداد گرفته شود، مقتضای این رابطه حقوقی را دگرگون می‌سازد (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۶۳). پس نمی‌توان ادعا کرد که چنین شرطی با مقتضای قرارداد صندوق امانت منافات دارد، زیرا در واقع، بانک تعهد به حفاظت دارد، ولی شرط کرده که نسبت به حوادث خارجی یا خطاهای سبک و کم اهمیت و... مسئولیتی نداشته باشد. در ادامه اشاره خواهد شد که شرط مزبور در جایی مانع مسئولیت است که متعهد در ورود خسارت، تعمد یا سهل‌انگاری فاحش (تقصیر سنگین) نداشته باشد. بنابراین، اگر حادثه خارجی یا احیاناً خطا یا مورد مشتبهی رخ دهد و منتهی به ورود خسارت شود، بانک می‌تواند به شرط عدم مسئولیت استناد کند.

۳-۳-۲. ایراد دوم: مصداق «إبراء ما لم یجب» بودن شرط عدم مسئولیت

به عقیده برخی از حقوق‌دانان، اثر چنین شرطی به منزله مبرا ساختن از دینی است که هنوز

۱. البته چنین شرطی از دیدگاه بانک‌ها که چنین قراردادی را اجاره توصیف می‌کنند، صحیح تلقی می‌شود، چون در این صورت، مقتضای قرارداد، حفاظت و مراقبت نخواهد بود. لکن سابقاً بیان شد که اجاره فرض کردن قرارداد، مخالف با قصد متعاقدين است و از سوی دیگر، توصیف طرفین از قرارداد همیشه قاطع نیست.

محقق نشده است. لذا «إبراء ما لم یجب» است و ضمان ساقط نمی‌شود (امامی، ۱۳۸۴، ص ۱۷۲). بر اساس این مبنا، همان‌گونه که ابراء نسبت به تعهد احتمالی آینده معقول نیست، شرط سلب مسئولیت نیز به دلیل موجود نبودن دین در هنگام ابراء، قابل اسقاط نیست.

به عقیده برخی از اساتید، اشکال فوق صحیح نیست و شرط عدم مسئولیت، ابراء محسوب نمی‌شود. از دیدگاه آن‌ها «شرط عدم ضمان اقدامی برای تغییر علت است نه از بین بردن معلول» (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۶۳). در واقع، قاعده فوق در جایی اعمال می‌شود که سبب دین هم به وجود نیامده باشد؛ ولی اسقاط دینی که سبب آن ایجاد شده صحیح است، هرچند هنوز آن دین به مرحله فعلیت نرسیده باشد (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۴۳). در شرط عدم مسئولیت هرچند هنوز دینی ایجاد نشده، ولی سبب دین که همان قرارداد است محقق شده و همین مقدار در جهت توافق بر اسقاط دین کافی است.

۳-۳-۳. ایراد سوم: تحمیلی بودن شرط عدم مسئولیت

به طور معمول، در امور حرفه‌ای، شخص متعهد معمولاً طرف قوی است و اماره تخلف، موجب مسئولیت مدنی اوست مگر آن‌که بتواند فورس‌ماژور را به اثبات برساند (حاجی‌نوری، ۱۳۹۷، ص ۵۰). ایراد شرط عدم مسئولیت به نفع بانک، به این جهت است که مشتری طرف ضعیف قرارداد واقع می‌شود. توضیح آن‌که عملیات صندوق امانات از قراردادهای الحاقی است، لذا مشتری برای این‌که بتواند از این خدمت بانک بهره‌مند شود باید به تمامی شروطی که بانک در قرارداد تعیین کرده، تن دهد. در اینجا قانون‌گذار موظف است تا نقش حمایتی خود را در حمایت از مشتریان بانک اعمال نموده و به این ترتیب، شروط تحمیلی بانک‌ها را محدود و مضیق نماید. در این راستا در قراردادهای صندوق امانت، قانون‌گذار باید با هدف حمایت از مشتریان بانک، شرط عدم مسئولیت را باطل تلقی کند (واهبی و موسویان، ۱۳۹۹، ص ۱۶).

به نظر می‌رسد این ایراد قابل اعتنا نیست، زیرا این شرط اساساً بر اساس توافق طرفین و تراضی آن‌ها صورت گرفته و تحمیلی تلقی کردن آن بی‌معناست. نتیجه آن‌که درج شرط عدم مسئولیت به نفع بانک، معتبر و قابل استناد است. هرچند بانک تعهد به حفاظت

اشیای داخل در صندوق را بر عهده گرفته است، ولی شرط عدم مسئولیت باعث خواهد شد که اگر محتویات صندوق به عللی مانند آتش‌سوزی و سرقت آسیب بینند یا از بین بروند بانک مسئولیت نداشته باشد.

۳-۴. استثنائات شرط عدم مسئولیت

با توجه به مطالب فوق، شرط عدم مسئولیت، از لحاظ حقوقی معتبر است. با این حال، سوءاستفاده‌های احتمالی یک طرف قرارداد از شرط عدم مسئولیت به ضرر طرف مقابل، باعث شده است که قانون‌گذار و دادگاه‌ها تلاش‌هایی را در راستای نفی یا محدود کردن آثار آن به عمل آورند (نکوبی، ۱۳۹۳، ص ۲۷۲). به این منظور استثنائاتی برای آن در نظر گرفته شده که جنبه امری داشته و توافق برخلاف آن‌ها به جهت بازگشت به نظم عمومی جامعه، باطل است. لذا استناد بانک به شرط عدم مسئولیت، مطلق نیست و در موارد ذیل، منجر به معافیت بانک نخواهد شد:

۳-۴-۱. مستثنا شدن تقصیر عمدی بانک

تقصیر از لحاظ وجود سوءنیت به دو دسته عمدی و غیرعمدی تقسیم می‌شود. در صورتی که تقصیر به قصد اضرار^۱ و تحقق نتیجه نامشروع (سوءنیت) رخ داده باشد، عمدی محسوب می‌شود (دیانی و عشق‌پور، ۱۳۹۵، ص ۸۰). با تکیه بر موازین حقوقی، هیچ کس نمی‌تواند با نقض عمدی و رفتار آگاهانه و ارادی و به قصد حصول نتیجه (ورود خسارت)، به دیگری ضرر و زیان مالی یا غیرمالی وارد کند و با استناد به شرط عدم مسئولیت در قراردادها از زیر بار جبران ضرر و زیان وارده شانه خالی کند (نکوبی، ۱۳۹۳، ص ۲۵۷). بنابراین در صورت عمدی بودن خسارت، شرط عدم مسئولیت، باطل است. مبنای این حکم اولاً مغایرت با قانون و نظم عمومی است، زیرا نوع شرط، زمینه را آماده می‌کند که شخص به راحتی و به طور عمد با ریشه و اصل قانون جامعه مخالفت ورزد و از این جهت، اعتماد در معاملات متزلزل شود (دیانی و عشق‌پور، ۱۳۹۵، ص ۸۸). ثانیاً هر گاه

۱. البته در مواردی که متعهد با اراده از اجرای تعهد سر باز می‌زند و می‌داند از رفتار او به متعهدله زیان خواهد رسید، هرچند که ایراد زیان را نخواسته، ولی باز هم تقصیر عمدی صادق است. بنابراین صرف آگاهی متعهد به زیان وارده به متعهدله در تحقق سوءنیت کافی است (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۸۳).

متعهد مسئول تقصیر عمدی خود نباشد، در واقع، اجرای قرارداد بستگی به میل و تصمیم یک‌جانبه او خواهد داشت و به تعبیر دیگر، او آزاد خواهد بود قرارداد را اجرا کند یا نکند و این گونه شرط با طبیعت قرارداد ناسازگار است (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۶۸). به بیان دیگر، طرفین قرارداد همه شروط را بر این مبنا می‌پذیرند که در رفتار خود با یکدیگر حسن نیت را رعایت کنند و از حيله و تقلب پرهیزند. این بنای ضمنی، قید تراضی درباره شرط عدم مسئولیت نیز به شمار می‌آید و تجاوز به عمد را از شمول آن خارج می‌کند (نکوبی، ۱۳۹۳، ص ۲۵۷). تشخیص تقصیر عمدی، به صورت شخصی صورت می‌گیرد، به این معنا که در هر مورد باید وضعیت درونی و روانی هر شخص بدون این که با یک فرد نوعی مقایسه شود، به طور مجزا بررسی گردد (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۷۲). در قرارداد صندوق امانت، اگر بانک عمداً اقدامات حفاظتی لازم را اعمال نکند و از این رهگذر، اموال و اسناد مشتریان مورد سرقت یا آتش‌سوزی و... واقع شود، بانک مکلف به جبران خسارت است. در اینجا بانک نمی‌تواند با استناد به شرط عدم مسئولیت از بار مسئولیت شانه خالی کند، چون تعهد به مراقبت را عمداً نقض کرده است.

۳-۴-۲. مستثنا شدن تقصیر سنگین بانک

تقصیر سنگین^۱ برخلاف عمدی، ارادی نبوده و فاقد سوءنیت است. تقصیر سنگین اشتباه و غفلت فاحش و نابخشودنی است. به بیان دیگر، این نوع تقصیر مظهر عدم مهارت یا غفلت شدید در حد شگفت می‌باشد؛ نه قصد اضرار هست و نه خباثت، ولی آن چنان بی‌مبالاتی وجود دارد که گویی کاری عمداً انجام گرفته است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۸). در تقصیر سنگین، بررسی و تشخیص، جنبه نوعی داشته و رفتار متخلف با رفتار انسان متوسط مقایسه می‌شود (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۷۲). درباره علت الحاق حکم تقصیر سنگین به تقصیر عمدی چنین استدلال شده است: اگر تقصیر سنگین در حکم عمدی

۱. در حقوق قدیم فرانسه در زمینه قراردادها، تقصیر غیرعمدی را به سه گونه تقسیم می‌کردند: «تقصیر سنگین»، «تقصیر سبک» و «تقصیر بسیار سبک». تقصیر سبک: در آن شخص با احتیاط متوسط مرتکب آن نمی‌شود. تقصیر بسیار سبک: شخص بسیار محتاط و آگاه مرتکب آن نمی‌شود. البته این تقسیم‌بندی در قرن هجدهم مورد انتقاد شدید واقع شد و در واقع، تفاوت میان تقصیر «سبک» با «خیلی سبک» از میان رفت، ولی فرق میان تقصیر «سنگین» و «سبک» باقی ماند (نک: صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۹).

نباشد، ممکن است متعهد عمداً قرارداد را نقض کند و چون اثبات عمد به جهت درونی بودن، امری دشوار است، لذا از مسئولیت معاف می‌گردد. الحاق تقصیر سنگین به عمدی مانع از آن است که شخص دارای سوءنیت خود را به نادانی بزند و در پناه شرط عدم مسئولیت، از جبران خسارت معاف بماند (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۶۸). این مبنا در حقوق فرانسه و آرای دادگاه‌های آن منعکس گردیده است.^۱ در حقوق ایران، چنین رویکردی به عنوان قاعده عام مطرح نشده است، ولی قوانین موضوعه و آرای قضایی دلالت بر تفکیک تقصیر سنگین از سبک و الحاق آن به تقصیر عمدی دارد. برای نمونه، ماده ۳۹۱ قانون تجارت^۲ به «تقصیر عمده» اشاره کرده که به عقیده حقوق دانان، از آن به تقصیر سنگین یاد شده است. (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۰۵؛ صفایی، ۱۳۹۲، ص ۲۲). در ماده ۲۹۰ ق.م.ا نیز انجام کاری که نوعاً موجب جنایت باشد، در حکم عمد به شمار آمده، هرچند قصد ارتکاب آن جنایت هم وجود نداشته باشد و به این ترتیب، تقصیر سنگین در حکم عمد محسوب شده است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۹). در رویه قضایی نیز در رأی شعبه ۱۸۲ دادگاه عمومی تهران (۱۳۹۱) در ارتباط با اجاره انبار جهت حفاظت یک سری کالا چنین آمده است: «... در متن قرارداد فی مابین اصحاب پرونده همان طوری که وکلای خوانده نیز به آن اشاره نموده، شرطی با مفهوم عدم مسئولیت برای موجر علی‌الخصوص در مواقع حریق و آتش‌سوزی قید شده است، ولی به نظر این دادگاه، استناد خوانده به این شرط در قبال ادعای خسارت خواهان نمی‌تواند موجه و مؤثر در مقام باشد، زیرا شرط عدم مسئولیت زمانی است که تقصیر عمدی یا در حکم عمدی مرتکب در قضیه دخیل نباشد، درحالی که به دلالت نظرات کارشناسی... خوانده به جهت سهل‌انگاری و عدم رعایت مقررات ایمنی و پیشگیری از حریق به وجود آمده، به میزان پنجاه درصد در وقوع حادثه مقصر بوده...»^۳. طبق رأی مزبور، انبارداری کاری تخصصی است که تدابیر ایمنی خاصی را ایجاب می‌نماید و فقدان این تدابیر نوعی تقصیر سنگین یا

۱ مثلاً تحویل کالا از سوی متصدی حمل‌ونقل به شخص ثالثی که سمت لازم جهت دریافت آن را ندارد، تقصیر سنگین محسوب شده است (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۸۷).

۲. ماده ۳۹۱ ق.ت.م.ا مقرر می‌دارد: «اگر مال‌التجاره بدون هیچ قیدی قبول و کرایه آن تأدیه شود، دیگر بر علیه متصدی حمل‌ونقل دعوی پذیرفته نخواهد شد، مگر در مورد تالیس یا تقصیر عمده».

3. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Attribute/187>

به تعبیر دادگاه، در حکم عمدی به شمار می‌آید. لذا دادگاه استدلال وکلای خواننده به شرط عدم مسئولیت را به استناد این که در پرونده تقصیر عمدی یا در حکم عمدی (سنگین) اتفاق افتاده، پذیرفته است.

بنابر مراتب فوق، در قرارداد صندوق امانت، بانک تعهد به حفاظت از محتویات صندوق‌ها داشته و باید تدابیر ایمنی لازم را پیش‌بینی کند، وگرنه مرتکب تقصیر سنگین شده و شرط عدم مسئولیت شامل آن نمی‌شود. توضیح آن که تعهد بانک به حفاظت، اقتضا دارد که تدابیر مراقبتی لازم را اعمال کند، لذا نمی‌توان غفلت و کوتاهی از آن را تقصیر سبک تلقی کرد. در واقع، این نوع کوتاهی با توجه به ماهیت تعهد، عرفاً تقصیری سنگین و نابخشودنی تلقی می‌شود. در نتیجه، شرط عدم مسئولیت شامل آن نمی‌شود و بانک نمی‌تواند با اتکای به آن از جبران خسارت مال‌باختگان شانه خالی کند. در جریان سرقت از صندوق‌های بانک ملی تهران (شعبه دانشگاه) حسب اظهارات پلیس امنیت، ساختمان بانک به اندازه کافی ایمن نبوده و قفل‌هایی ساده در حد ساختمانی ساده در ورودی به کار گرفته شده بوده است (بینام، ۲۱ خرداد ۱۴۰۱؛ خبرگزاری مهر، ۲۱ خرداد ۱۴۰۱). همچنین ارتباط سامانه امنیتی بانک با پلیس برقرار نبوده است (روزنامه اعتماد، ۱۴۰۱، ص ۱۱؛ خبرگزاری صداوسیما، ۲۱ خرداد ۱۴۰۱؛ بینام، ۲۱ خرداد ۱۴۰۱). بنابه اظهارات پلیس، اگر سامانه امنیتی یادشده وصل بود، حداکثر ۵ تا ۱۰ دقیقه طول می‌کشید تا پلیس به محل برسد، اما این سامانه به پلیس وصل نبوده و سارقین ۱۳ ساعت داخل بانک بودند (خبرگزاری مهر، ۲۱ خرداد ۱۴۰۱). گزارش‌ها حاکی است که ابتدایی‌ترین امکانات ایمنی نیز برای بانک به کار گرفته نشده و پلیس از یک ماه قبل به بانک ملی درباره ضعف‌های امنیتی شعبه دانشگاه اخطار داده، ولی متأسفانه هیچ کدام رعایت نشده است (درویشی، ۲۰ خرداد ۱۴۰۱). بی‌تردید سهل‌انگاری‌های مزبور نه تنها تقصیر بوده، بلکه نمی‌توان آن را سبک یا قابل اغماض تلقی کرد. شایان ذکر است که سیستم امنیتی بانک به رئیس شعبه پیام هشدار ارسال کرده، ولی رئیس شعبه به بهانه این که پیش‌تر این هشدارها به شکل اشتباه و با خطا برای او ارسال شده بود، فکر کرده که این بار هم اشتباهی رخ داده و این هشدارها را نادیده گرفته است (خبرگزاری تابناک، ۱۶ خرداد ۱۴۰۱؛ پایگاه خبرآنلاین، ۱۷ خرداد ۱۴۰۱). این گونه مسامحه و بی‌مبالاتی بانک به عنوان یک نهاد مورد اعتماد مردم، تقصیر سنگین و غیر قابل اغماض به

نظر می‌آید. در نتیجه، از لحاظ حقوقی نمی‌توان بانک ملی را به استناد شرط عدم مسئولیت (مذکور در ماده ۷ آیین‌نامه صندوق) معاف از مسئولیت مدنی دانست.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

۱. هرچند بانک ملی در پی حادثه سرقت صندوق امانات در خرداد ۱۴۰۱، برای حفظ اعتماد مشتریانانش اعلام کرد که خسارات مال‌باختگان جبران خواهد شد، لکن مسئولیت مدنی بانک ملی در این حادثه از لحاظ حقوقی نیز قابل اثبات می‌باشد.

۲. بند «ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی، بانک‌ها را نسبت به خسارات ناشی از عملیات بانکی مسئول شناخته است. شورای پول و اعتبار نیز به‌عنوان مرجع تعیین‌کننده عملیات بانکی، صندوق‌های امانت را مصداقی از عملیات بانکی تلقی کرده و نتیجتاً بانک‌ها در صورت ورود خسارت به محتویات صندوق، مسئولیت مدنی دارند. بانک ملی نیز بر اساس ماده یادشده در حادثه خردادماه مسئول تلقی می‌شود. لکن ماده مذکور به‌عنوان مبنای مسئولیت محض بانک‌ها در رویه قضایی کشور مورد غفلت واقع شده است.

۳. با قطع نظر از ماده یادشده، مسئولیت بانک به ماهیت قرارداد صندوق امانت گره خورده است. در این راستا دیدگاه‌های مختلفی (اجاره، ودیعه، مختلط، توافق خصوصی) در این باره مطرح شده، ولی به نظر می‌رسد که دیدگاه چهارم مبنی بر توافقی خصوصی (ماده ۱۰ ق.م) فاقد اشکال است و بر سایر دیدگاه‌ها برتری دارد.

۴. طبق دیدگاه برگزیده (توافق خصوصی مبتنی بر ماده ۱۰ ق.م)، بانک تعهد به حفاظت از صندوق‌ها را داشته و مشتری نیز مبلغ معینی بابت این خدمت به بانک می‌دهد. لذا مسئولیت بانک چنین تحلیل می‌شود که هرگونه غفلت در حفاظت اموال صندوق، نقض تعهد محسوب شده و در فرض ورود ضرر، بانک مسئولیت خواهد داشت. البته بانک‌ها به منظور رهایی از مسئولیت‌های احتمالی، شرط عدم مسئولیت را در مفاد قرارداد صندوق قید می‌کنند. با این حال، ثابت شد که وجود شرط یادشده رافع مسئولیت بانک در صورت تقصیر عمدی و سنگین نمی‌شود.

۵. گزارش‌ها از حادثه سرقت صندوق امانات بانک ملی حکایت دارد که بانک ملی

مراقبت‌های ایمنی لازم را اعمال نکرده و تقصیر سنگین و غیر قابل اغماضی را مرتکب شده و ماده ۷ آیین‌نامه صندوق‌های اجاره بانک ملی نیز به جهت تقصیر سنگین بانک در جریان سرقت، قابل استناد نبوده و بانک بر مبنای قاعده عمومی در بند «ج» ماده ۳۵ قانون پولی و بانکی یا به جهت نقض تعهد به حفاظت (ماده ۱۰ ق.م.)، از لحاظ حقوقی مسئول فرض می‌شود.

۶. پیشنهاد می‌گردد در جهت برطرف کردن نقایص موجود در مقررات صندوق امانات بانک‌ها در خصوص خسارات وارد بر مشتریان، ناشی از حوادثی مثل سرقت و ...، بانک مرکزی در آیین‌نامه‌ای خطاب به بانک‌ها، بر مسئولیت مدنی بانک‌ها در فرض تقصیر در نگهداری از صندوق امانت تأکید کند و همه بانک‌ها را ملزم نماید تا امکان بیمه صندوق امانات را برای همه مشتریان فراهم آورد.

فهرست منابع

۱. آیین‌نامه صندوق‌های اجاره‌ای بانک ملی. دسترسی پذیر در: https://bmi.ir/fa/uploadedfiles/archivefiles/2024_02_27/317d5dda5f1c6a873919.pdf
۲. بینام، امیرطاهما (خبرنگار). (۲۱ خرداد ۱۴۰۱). جزئیات جدید از سرقت صندوق امانات بانک ملی / انتقاد از وضعیت امنیت شعبه بانک. خبرگزاری ایسنا. isna.ir/xdLNLJ
۳. پایگاه اطلاع‌رسانی تابناک. (۱۶ خرداد ۱۴۰۱). جزئیات سرقت از صندوق امانات شعبه بانک ملی. <https://www.tabnak.ir/004i7A>
۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۵۷ش). دائرةالمعارف حقوق مدنی تجارت. تهران: چاپخانه مشعل آزادی.
۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۸ش). الفارق: دائرةالمعارف عمومی حقوق. ج ۲، تهران: کتابخانه گنج دانش.
۶. حاجی نوری، غلامرضا. (۱۳۹۷ش). معیارهای تشخیص انتساب زیان به مهندسان ذی‌ربط ساختمان: با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه. فقه و حقوق اسلامی، ۹(۱۷)، ص ۳۳-۵۵. <https://doi.org/10.22034/law.2018.8994>
۷. حکیم، سید محسن. (بی‌تا). مستمسک العروة الوثقی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. حمدی، حسین؛ و سلطانی، میلاد. (۱۳۹۹ش). سنجش قراردادهای الحاقی عملیات بانکی با قاعده عدالت و ممنوعیت ربا. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۹(۳۰)، ۲۱۸-۲۰۱.
۹. خبرگزاری صداوسیما (۲۱ خرداد ۱۴۰۱). ضعف سیستم ایمنی بانک پلیس را دیر از سرقت بانک ملی مطلع کرد. خبرگزاری صداوسیما. <https://www.iribnews.ir/00EZFx>

۱۰. خبرگزاری مهر (۲۱ خرداد ۱۴۰۱). سردار قنبری تشریح کرد: ناگفته‌های سرقت بانک ملی / عدم رعایت ابتدایی‌ترین نکات ایمنی. خبرگزاری مهر. mehrnews.com/xXRmT
۱۱. خبرگزاری خبرآنلاین (۱۷ خرداد ۱۴۰۱). اطلاعیه بانک ملی در خصوص جبران اموال مسروقه. خبرآنلاین. khabaronline.ir/xhWzZ
۱۲. دادگاه عمومی تهران (۱۳۹۱ش). عنوان: «تقصیر سنگین شرط عدم مسئولیت». (رای شعبه ۱۸۲، به شماره ۹۱۰۹۹۷۰۲۷۰۱۰۰۷۳۱ مورخ ۱۳۹۱/۶/۲۰). [/https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/187](https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/187)
۱۳. درویشی، یوسف (خبرنگار). (۲۰ خرداد ۱۴۰۱). رئیس پلیس پایتخت: بخش اعظم اموال مسروقه مردم از بانک ملی کشف شد. خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). www.irna.ir/xjJFKy
۱۴. دیانی، عبدالرسول؛ و عشق‌پور، منصور. (۱۳۹۵ش). مراتب تقصیر در حقوق مسئولیت مدنی ایران و آثار مترتب بر آن. کانون وکلای دادگستری اردبیل، ش ۲، ۷۹-۹۸.
۱۵. روزنامه اعتماد (۲۱ خرداد ۱۴۰۱). سارقان صندوق امانات بانک ملی ۴۸ ساعته دستگیر شدند؛ بخش اعظمی از اموال مردم تاکنون کشف شده است. روزنامه اعتماد، (ص ۱۱). <https://B2n.ir/m29652>
۱۶. روستا سکه‌روانی، محمدجواد؛ طبایی، مهشیدسادات؛ امینی، منصور؛ جمالی، جعفر. (۱۳۹۸ش). بررسی شرط عدم مسئولیت بیمه‌گر در قراردادهای بیمه مسئولیت پزشکان و پیراپزشکان. حقوق پزشکی، ۱۳(۴۹)، ۶۵-۸۵.
۱۷. سعادت مصطفوی، سید مصطفی؛ و ناتاری، محمد مهدی. (۱۳۹۲ش). تحلیل عقد حفاظت در نظام حقوقی ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۱۴(۳۷)، ۱۰۱-۱۲۸. <https://doi.org/10.30497/law.2013.1490>
۱۸. سنهوری، عبدالرزاق احمد. (۱۹۵۸م). عقد الایجار. بیروت: انتشارات محمد الدایه.
۱۹. شکری، زهرا، (خبرنگار). (۲۴ مرداد ۱۴۰۱ش). شرایط بیمه صندوق امانات اجاره‌ای بانک‌ها اعلام شد. خبرگزاری ایسنا. بازایی شده از: isna.ir/xdMcPy
۲۰. شهیدی، مهدی. (۱۳۷۷ش). سقوط تعهدات. تهران: نشر حقوق‌دان.
۲۱. عاملی، زین‌الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۳۷۵ش). الروضة البهیه فی شرح اللعنة الدمشقیه. قم: اسماعیلیان.
۲۲. صفایی، سید حسین؛ و رحیمی، حبیب‌الله. (۱۳۹۵ش). مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد). تهران: سمت.
۲۳. صفایی، سید حسین. (۱۳۹۲ش). تأثیر تقصیر عمدی یا سنگین در شرط عدم مسئولیت. فصلنامه رأی، ۲(۳)، ۷-۲۴. <https://doi.org/10.22106/jcr.2013.21517>
۲۴. صفایی، سید حسین. (۱۳۶۴ش). مفهوم تقصیر سنگین در ارتباط با شرایط عدم مسئولیت. مجله حقوقی بین‌المللی، ۴(۴)، ۱۷۵-۲۱۹. <https://doi.org/10.22066/cilamag.1985.18451>
۲۵. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۲ش). الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۶. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۸ش). عقود معین، (جلد ۱). تهران: گنج دانش.
۲۷. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۲ش). عقود معین، (جلد ۴). تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۸. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۰ش). قواعد عمومی قراردادها، (جلد ۱). تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۹. محقق داماد، سید مصطفی؛ و مرادی، یاسر. (۱۳۹۷ش). تحلیل مسئولیت بانکها در قبال مشتریان؛ موانع و راهکارها. اقتصاد اسلامی، ۱۸(۷۲)، ۹۵-۱۲۰.
۳۰. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۴۰۶ق). قواعد فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۱. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۱۲ق). مجمع الفائده و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۲. مهرعلی زاده، محمدفاضل؛ و مقدم، عیسی. (۱۳۹۵ش). ماهیت حقوقی صندوق امانت. در: نخستین همایش ملی علوم اسلامی حقوق و مدیریت. قم. دسترس پذیر در: <https://civilica.com/doc/534353>
۳۳. میرشکاری، عباس. (۱۳۹۲ش). مسئولیت مدنی بانکها. فصلنامه رأی، ۲(۲)، ۵۹-۷۰. <https://doi.org/10.22106/jcr.2013.21510>
۳۴. نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲ق). جواهر الکلام، (جلد ۳۹). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۵. نکویی، محمد. (۱۳۸۹ش). ماهیت شرط عدم مسئولیت در حقوق ایران و انگلیس. تحقیقات حقوقی، ۱۳(۲)، ۵۱-۷۶.
۳۶. نکویی، محمد. (۱۳۹۳ش). مصادیق بطلان شرط عدم مسئولیت (مطالعه تطبیقی). مطالعات حقوق خصوصی، ۴۴(۲)، ۲۵۳-۲۷۳. <https://doi.org/10.22059/jlq.2014.51867>
۳۷. واهبی، اسماعیل؛ و ربانی موسویان، سید علی. (۱۳۹۹ش). شرط عدم مسئولیت قراردادی مهندس ناظر از دیدگاه فقه و حقوق موضوعه. حقوق اسلامی، ۱۷(۶۶)، ۱۵۳-۱۸۱.
38. Mazeaud, H., Mazeaud, L., & Mazeaud, J. (1995). *Leçons de Droit Civil* (7th ed., Vol. 3). Paris: Editions Montchrestien.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی